

Modal/Kipli Önergelerin Döndürmesinde İbn Rüşd'ün Aristoteles Savunusundan Hareketle İbn Sînâ Eleştirisi

Muhammet Nasih ECEⁱ

Öz: Önergelerle ilişkili bir konu olmakla birlikte klasik mantık kitaplarında *Birinci Analitikler*'in girişinde yer verilen döndürmeler konusu, genellikle kıyaslarda sonucun elde edilmesi için ihtiyaç duyulan bir işlem olmasından dolayı inceleme konusu yapılmaktadır. Nitel değerlerine dokunmadan konu ve yüklem yer değiştirilmesi şeklinde bir işlem olan döndürme, Aristoteles sisteminde kuralları hem mutlak hem de modal önermelerde belirlenmiştir. İbn Sînâ ise Aristoteles tarafından belirlenmiş olan bazı kuralları sorunsallaştırarak bunları tartışmış ve kendisinden sonra tartışılmasına sebep olmuştur. Çalışmamız, önermelerin döndürmesinde İbn Sînâ'nın sorunsallaştırdığı noktalarda İbn Rüşd'ün Aristoteles savunusundan hareketle İbn Sînâ'ya yöneltmiş olduğu eleştirilerin bir çözümlemesini sunacaktır. Böylelikle yüzyıllar sonra İbn Rüşd tarafından çözüm olarak sunulan bizzat-bilaraz veya bilkuve-bilfiil kategoriler perspektifiyle, Aristoteles'in haklılığı ve İbn Sînâ'nın yanlışlığı temellendirilmiş olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, İbn Rüşd, İbn Sînâ, önerme, döndürme.

Criticism to Avicenna Acting from Averroes's Aristotle Defense in the Convert of Modal Proposals

Abstract: The topic of convert proposal that located in First Analytics, the prologue of classical logic books, is made a subject of study because syllogism sometimes is a process required to obtain the result in reasoning. The proposal without interfering its quality, is an operation in which the subject and predicate are being replacement. In Aristotle's system, its rules have been set both in absolute and modal propositions. Avicenna discussed some of pints set out in Aristotle's system by problematizing them and led to be discussed them after him. In this study, we will try to focus on Averroes's defense of Aristotle against points problematized by Avicenna and offer an analyze of his critics to Avicenna within this framework. Thus, after centuries Averross had found, by his perspective of categories of essential-accidental or virtual-actual, Aristotle's rightfulness and Avicenna's fallacy will have been grounded.

Keywords: Aristotle, Averroes, Avicenna, proposal, convert.

ⁱ Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Mantık Anabilim Dalı, hermesec2009@hotmail.com.

Giriş

Klasik mantık kitaplarında önermenin karşı-olum ve döndürme ('aks) durumları genellikle önermelerin hükümleri (ahkâm-ı kazâyâ) başlığı altında ve birlikte ele alınır¹ (Cevdet, 1998: 87-92). Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve onun sistemini olduğu gibi takip eden İbn Rüşd (1126-1198) ise önermelerin karşı-olum durumlarını önermenin nitelik ve niceliğini işledikten sonra döndürme durumlarını *Kitâbu'l-İbâre*'den sonra *Kitâbu'l-Kıyâs (Birinci Analitikler)*'in girişinde ele alıp incelemektedir. Aristotelesçi sistem tarafından döndürme konusunun *Birinci Analitikler*'in başında işlenmesinin sebebi, bazı durumlarda kıyas akıl yürütmelerin sonuç vermesi için öncüllerin döndürülmesine ihtiyaç duyulmasından kaynaklanmaktadır.

Önermelerin döndürmesi, bir önermenin hem niteliği hem niceliği hem de modalitesinin esas alınması gereken bir konudur. Bu yüzden döndürülecek bir önermede her üç hususun da göz önünde bulundurulması ve bahsi geçen konuların bilinmesi gerekmektedir. Döndürmenin ne olduğuna, çeşitlerine ve kurallarına değinmeden önce döndürme durumlarını inceleyen çalışmamız, modal önermeler bağlamında ele alındığı için ayrıca modalite kavramını kısaca açıklamamız gerekir.

Modalite, önermenin unsurlarından konu ile yüklem birbirine "bir şekilde" bağlanma durumunu ifade eder. Yüklem konu ile ilişkisi veya konuya yüklenmesi, zorunluluk ve imkân gibi veya bunların dışında herhangi bir modal işlemci almaksızın mutlak olarak, bir kayıtle gerçekleşmesine önermenin modalitesi denilir. Modal önerme, kategorik bir önermeden farklı olarak sadece konu yüklem arasında meydana gelen bir varlık ilişkisini dile getirmekle kalmayıp konu ve yüklem ilişkisine dair iddianın zorunluluk ve imkân gibi dayanak derecesi konusunda bilgi veren bir önerme çeşididir. İşte bu dayanak derecesi önermenin modalitesini ifade eder.

Basit bir ifade ile önermede konu ve yüklem yer değiştirilmesi şeklinde anlaşılabilir döndürmenin iki çeşidinden bahsedilebilir. Bunlar düz döndürme (aksü'l müstevî) ve ters döndürme (aksü'n-nakîz) dir. Düz döndürme, bir önermenin niteliğine ve doğruluk değerini değiştirmeksizin konusunu yüklem, yüklemine konu yapmaktır. Ters döndürme ise benzer şekilde bir önermenin niteliğine ve doğruluk değerine dokunmaksızın, düz döndürmeden farklı olarak, konusunun çelişğini yüklem, yüklem çelişğini de konu yapmaktır² (Öner, 2009: 101; Çapak, 2012: 145). Döndürmede önermenin unsurları arasında yapılan

¹ İbn Haldun, önermelerin döndürmesinin *Kitâbu'l-İbâre*'ye, yani önermeler konusuna eklenmesinin muteahhirun mantıkçılar tarafından yapıldığını söyler (İbn Haldun, 1991: 1165).

² İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) döndürmeyi üç kısma ayırarak ele alır. Bunlar basit döndürme (aks-ı basit), arızî döndürme (aks-ı bi'l-araz) ve çelişik döndürme (aks-ı nakîz) veya olumsuz döndürme (aks-ı menfi) dir. Bunlardan ilk ikisi düz döndürmeye karşılık gelmektedir. Arızî aks, döndürmesi tümelden nicelik itibariyle tikele dönüştüren önermeler için kullanılır. Bu düz döndürmeye girer. Üçüncü çeşidi ise ters döndürmeye karşılık gelmektedir (İzmirli, 1330: 125-26).

değişikliklerden dolayı sonuç olarak önerme doğruluk değerini koruyamıyorsa döndürmeden (aksü'l-kazâyâ) farklı olarak buna da önermenin dönüştürmesi (kalbu'l-kaziye) denir (İbn Rüşd, 1992 b: 189).

Nicel ve nitel değerlerin yanı sıra modalitenin de hesaba katılmasıyla Aristoteles sistemine göre döndürmede kurallar şöyle belirlenmiştir:

Düz döndürmede tümel olumlu bir önermenin (A) döndürmesi tikel olumlu (I), tümel olumsuz önermenin (E) döndürmesi tümel olumsuz (E), tikel olumlunun (I) döndürmesi tikel olumlu (I) olarak gerçekleşir. Tikel olumsuzun (O) düz döndürmesi ise bütün durumlarda doğru sonuç vermediği için yapılamaz. Ters döndürmede ise tümel olumlu önerme (A) tümel olumlu (A), tümel olumsuz önerme (E) tikel olumsuz (I), tikel olumsuz (O) tikel olumsuz (O) olarak döndürülür. Ters döndürmede tikel olumlunun (I) döndürmesi ise her zaman doğru sonuç vermediği için yapılamaz (Emiroğlu, 2007: 131-34).

Genellikle çıkarımlardan sonuç almak için gereklilik arzeden önergelerin döndürmesi meselesi, klasik mantığın başat konularından biri sayılmıştır. Mantık ilmi ekseninde çalışmamızı önemli kılan bu özellik olmanın yanı sıra esas Aristoteles gibi bir ismin bu konuda ileri sürmüş olduğu bazı görüşlerin İbn Sînâ (980-1037) tarafından eleştiriye tabi tutulması, buna karşın İbn Rüşd tarafından İbn Sînâ'nın eleştirilerinin de karşıt eleştiriye tabi tutulmasıdır. İşte bu çalışma, hem mutlak hem de zorunlu ve mümkün önergeler bağlamında döndürmenin bazı çeşitlerinin Aristoteles, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün sistemlerinde nasıl ele alındığını ve bunların tartışma düzeyindeki değerlendirilmesi mahiyetinde olacaktır.

Aristoteles tarafından belirlenen ancak İbn Sînâ tarafından kabul edilmeyen gerek mutlak gerek zorunlu gerekse de mümkünlere ilişkin dört döndürme çeşidi ele alınmaktadır. Buna göre Aristoteles'in modal mantık sisteminde:

1. Mümkün tikel olumlu bir önerme, mümkün tikel olumlu olarak döndürülür.
2. Zorunlu tikel olumlu bir önerme, zorunlu tikel olumlu olarak döndürülür.
3. Mümkün tümel olumlu bir önerme, mümkün tikel olumlu olarak döndürülür.
4. Mutlak tümel olumsuz bir önerme, mutlak tümel olumsuz olarak döndürülür (Aristoteles, 1983: 15; İbn Rüşd, 1983: 100).

İbn Sînâ, döndürmenin bu çeşitlerinde Aristoteles'in yaklaşımını isabetli bulmayıp dolayısıyla onları sorunsallaştırmıştır. Ona göre mümkün tikel olumlu bir önermenin doğru döndürmesi, mümkün tikel olumlu olarak değil, zorunlu tikel olumlu olarak gerçekleşir. Örneğin, "Bazı insanlar mümkün olarak yazardır"

önermesi Aristoteles sisteminde ileri sürüldüğü gibi “Bazı yazarlar mümkün olarak insandır” şeklinde değil de, mümkün modaliteyi zorunlu olarak değiştirip “Bazı yazarlar zorunlu olarak insandır” şeklinde döndürülür. Çünkü bazı yazarların insan olması zorunludur. Aristoteles sisteminde ileri sürülen zorunlu tikel olumlu önerme, zorunlu tikel olarak ve mümkün tümel olumlu, mümkün tikel olarak döndürülemez. Aynı şekilde İbn Sînâ, Aristoteles tarafından belirlenen mutlak tümel olumsuz önermenin, mutlak tümel olumsuz olarak döndürüleceğine dair görüşe karşı çıkarak, böylesi bir döndürmenin yanlış olduğunu düşünür (İbn Rüşd, 1983: 100).

İbn Rüşd, “Önermelerin Döndürmesi Hakkında İbn Sînâ’nın Görüşlerinin Eleştirisi (Nakzu mezhebi İbn Sînâ fi Aksu’l-kazâyâ)” adlı makalesini döndürmeye ilişkin söz konusu problemleri çözmeye ayırmıştır. İbn Rüşd’ün problemli gördüğü ve tartıştığı noktalar, görüldüğü gibi İbn Sînâ’nın Muallim-i evvele katılmadığı hususlar veya Aristotelesçi mantık sistemini sorunsallaştırdığı yerlerde olmuştur. Mantığın birçok konusunda olduğu gibi, bir anlamda İbn Rüşd’ün problemli gördüğü noktaların veya mantık eleştirisinin, İbn Sînâ’nın Aristoteles mantığını sorunsallaştırdığı noktalar olduğu için İbn Rüşd’ün tartışmalı konuları İbn Sînâ tarafından belirlendiğini söylemek yanlış olmaz³ (Street, 2014: 43, 97).

364

Endülüslü filozof İbn Rüşd’ün döndürmeye ilişkin incelemelerine geçmeden önce, onun Aristoteles sistemine bağlı kalarak, ters döndürme konusunu ele almadığını belirtmemiz gerekir. O, sadece yüklemli düz döndürmelerini inceleme konusu yapmıştır. *Kitâbu’l-Kıyâs*’ta döndürmeye ilişkin incelemelerini *Birinci Analitikler*’den hareketle, öncelikle mutlak daha sonra ise zorunluluk ve mümkün modaliteler bağlamında yapar. Hem Aristoteles’in belirlemiş olduğu ilkeler hem bu ilkelere İbn Sînâ’nın itirazları hem de İbn Rüşd’ün genel tutumu ve karşıt eleştirileri mutlak, zorunlu ve mümkün modaliteler sıralamasıyla ele alınıp incelenecektir.

1. Mutlak (Assertoric) Önermelerde Döndürme

İbn Rüşd anlayışında, modalite bahsinde müstakil bir makale yazmayı gerektirecek önemde bir konu olarak görülen mutlak önermeler,⁴ zorunlu ve

³ İbn Rüşd’ün mantık konularında ileri sürmüş olduğu birçok eleştirilerin temelinde İbn Sînâ’nın yer aldığı, onun kaleme aldığı birçok makalenin başlıklarında da görülmektedir. Bu konular için (Şemeri, 2000: 74-92). Cemaleddin Alevi tarafından İbn Rüşd’ün mantık ve tabiata ilişkin birçok makalesinin bir araya getirildiği *Resâilü’l-Felsefiyye* (İbn Rüşd, 1983) adlı eserde yer alan üç makale doğrudan İbn Sînâ’nın ismine atfen yazılmış makalelerdir: 1) Basit ve Birleşik Yüklem ve İbn Sînâ’nın Konumunun Eleştirisi Hakkında (el-kavl fi’l-mahmulatü’l-müfere ve’l-mürekkeb ve nakzu mavkufu İbn Sînâ) 2) Önermelerin Döndürmesi Hakkında İbn Sînâ’nın Görüşlerinin Eleştirisi (Nakzu mezhebi İbn Sînâ fi aksu’l-kazâyâ) 3) Yüklemli ve Şartlı Kıyas Hakkında ve İbn Sînâ’nın İktiranî Kıyas Eleştirisi (el-kavl fi’l-Kıyasî’l-hamlî ve şartî ve nakzu’l-Kıyasî’l-iktiranî inde İbn Sînâ).

⁴ Mutlak veya vücudiyye kavramların kullanımına ilişkin İslam felsefesinin kavramsallaştırmasında önemli bir yeri bulunan Fârâbî’ye göre mutlak önermeye mutlak denilmesinin sebebi bu tarz önermelerin hiçbir modal şart koşulmaksızın dile getirilmesindendir. Vücudiyye denilmesinin sebebi ise önermenin zorunlu veya mümkün olduğu açıklanmaksızın bir şeyin varlığına delalet etmesinden dolayıdır. Bu bakımdan mutlak ve vücudiyye eş anlamlı iki kavram olarak kullanılmıştır (Fârâbî, 1990: 92). İbn Rüşd her iki kavramı bazen birlikte bazen ayrı olarak, Fârâbî’de olduğu gibi aynı anlamda kullanır. İbn Rüşd’ün gerek mutlak gerek zorunlu gerekse de

mümkün modalitelerden farklı olarak herhangi bir modal işlemci almamış, tabiatı gereği mümkünden pay almış, ancak zorunlu önermeler gibi devamlı olmamakla birlikte bilfiil olmak suretiyle zamanın çoğunda geçerli olan önermelerdir. “Her canlı hareket edendir” önermesi böyledir⁵ (İbn Rüşd, 1992 b: 143).

Onun döndürmeye ilişkin önermenin nitelik ve niceliği esas alınmak suretiyle dört belirlenmiş form (mahsurat-ı erbaa) üzerinde Aristoteles’in sistemi, aynen takip edilerek şu kurallar ile izah edilmektedir:

Mutlak tümel olumsuz önermenin döndürmesi niceliği korunmak suretiyle yapılır. Örneğin, “Hiçbir haz, iyi değildir” önermesinin doğru kabul edilmesi durumunda “Hiçbir iyi, haz değildir” döndürülmüş önermesi de doğru kabul edilmek zorundadır. “Her haz, iyidir” şeklindeki mutlak tümel olumlu önermesi, “Bazı iyiler, hazdır” şeklinde mutlak tikel olumlu olarak döndürülür ve tümel olumsuzda olduğu gibi niceliği korunmandan yapılır. Mutlak tikel olumlu önerme, mutlak tikel olumlu olarak döndürülür. Örneğin, “Bazı hazlar, iyidir” önermesi doğru kabul edildiği takdirde “Bazı iyiler, hazdır” şeklindeki döndürmesi, zorunlu olarak doğru sonuçlanır. Tikel olumsuz önerme ise her zaman doğru sonuç vermediğinden dolayı hiçbir maddede döndürmesi yapılmaz. Örneğin, doğru olan “Bazı canlılar, insan değildir” önermesi “Bazı insanlar, canlı değildir” önermesinde görüldüğü gibi döndürmesi doğru bir şekilde sonuçlanmamaktadır (Aristoteles, 1998: 13; İbn Rüşd, 1992 b: 144).

İbn Rüşd, mutlak önermelerin döndürme durumlarını bir yandan yukarıda verilen kurallara göre sonuçlandığını sembollerle izah etmeye çalışırken öte yandan onların söz konusu kurallar çerçevesinde düşünülmemesi durumunda onların alacağı yanlış değerleri çözümlemeye çalışır. Buna göre mutlak tümel olumsuz önermenin döndürmesi, mutlak tümel olumsuz olarak yapılır. Mesela, “Hiçbir A, B değildir” doğru olarak kabul edilen önermenin döndürmesi olan “Hiçbir B, A değildir” önermesi zorunlu olarak doğru olacaktır. İbn Rüşd’e göre eğer “Hiçbir B, A değildir” şeklindeki döndürme doğru kabul edilmezse, doğru olmayan önermenin çelişğinin doğru olması gerektiği kuralından hareketle, onun çelişği olan “Bazı B’ler A’dır” önermesi doğru kabul edilmek zorundadır. Varsayılan alternatif yöntemin kabul edilmesi sonucunda, varsayalım ki, “bazı” olanlar duyusal (mahsus) olarak C olsun. Öyleyse bazı B olan C, A’da mevcut olur ve o “bazı” aynı zamanda A olur. Böylelikle bazı A’lar da B’de mevcut olur. Ancak “Hiçbir A, B değildir” önermesi doğru kabul edildiği için bu alternatif varsayımın doğru kabul edilmesi imkânsızdır. Öyleyse “Bazı B’ler A’dır” yanlış, doğru olan ise ilk önermenin döndürmesi olan “Hiçbir B, A değildir” önermesidir (İbn Rüşd, 1992 b: 144-45).

mümküne ilişkin tanımlamalarını bir arada görmek için (Gıhamy, 2002: 1090-91). Sonraki dönemlerin önemli mantıkçılarından Seyyid Şerif Cürçânî önerme bağlamında mutlak kavramını, yüklemnin gerek olumlu gerek olumsuz olsun konu için bilfiil sabit olması şeklinde tanımlar (Cürçânî, 2009: 216).

⁵ İbn Rüşd, metinde ifade edildiği gibi mutlak ifadesini zamanın çoğunda (‘ale’l-ekser) gerçekleşmesi itibarıyla alınmasını esas alsa da, bunun dışında yüklemnin konu için azınlıkla (‘ale’l-akal) ve eşit derecede (‘ale’t-tesavi) kategorilerinden de bahseder (İbn Rüşd, 1983: 116-18).

Konunun problematik noktalarından biri olarak karşımıza çıkan mutlak tümel olumsuz bir önermenin yine mutlak tümel olumsuz olarak döndürülebileceği, aksi durumda paradoksal bir sonucun ortaya çıkacağını izah eden Aristoteles sistemine İbn Sînâ'nın karşı çıkışı, bundan dolayı da İbn Rüşd'ün bu konuda İbn Sînâ'ya yöneltmiş olduğu eleştirilere ve bu konuda yapılan tartışmalara mutlak, tümel ve tikel önermelerin döndürmesini inceledikten sonra değineceğiz.

“Her A, B’dir” mutlak tümel olumlu bir önermenin döndürmesi “Bazı B’ler A’dır” şeklinde tikel olumlu olarak yapılır. Eğer “Bazı B’ler A’dır” şeklindeki döndürme doğru kabul edilmezse onun çelişliği olan “Hiçbir B, A değildir” mutlak tümel olumsuz önermesi doğru kabul edilmek zorundadır. Eğer bu önerme doğru olursa onun döndürmesi olan “Hiçbir A, B değildir” önermesi de doğru olacaktır. Oysa en başta “Her A, B’dir” önermesi doğru kabul edildiği için söz konusu alternatif yol bu nedenle imkânsızdır. Mutlak tikel olumlu önerme ise mutlak tikel olumlu şeklinde döndürülür. “Bazı A’lar B’dir” önermesinin döndürmesi “Bazı B’ler A’dır” olacaktır. Aynı mantık yürütülerek eğer “Bazı B’ler A’dır” doğru olmazsa onun çelişliği olan “Hiçbir B, A değildir” ve onun döndürmesi olan “Hiçbir A, B değildir” doğru olacaktır. Doğru belirlenen ilk önermeden dolayı böyle bir şey mümkün değildir. Mutlak tikel olumsuz ise daha önce değinildiği gibi döndürülmez (İbn Rüşd, 1992 b: 145).

366

İbn Sînâ, söz konusu döndürme çeşitlerinden mutlak tümel olumsuz önermenin döndürmesinin problemlili olduğuna işaret etmektedir. Onun düşüncesinde tümel olumsuz bir önermenin döndürmesi ancak örfi veya zamansal mutlak olmak suretiyle kendisine yapılabilir. Mutlak önermeyi en az bir sefer hükmün gerçekleştiği şeklinde bir zamansal önerme olarak düşünen İbn Sînâ,⁶ bu nedenle “Hiçbir insan gülen değildir” tümel olumsuz önermeyi doğru olarak kabul eder. Çünkü bütün insanların gülmeyi bir kez bırakmaları mümkündür. Ancak söz konusu önermenin döndürülmüş hali olan “Hiçbir gülen insan değildir” önermesi ise yanlış sonuç vereceğinden dolayı döndürmesi yapılamaz (İbn Rüşd, 1983: 100). Çünkü bütün gülenlerin en az bir defa insan olmadığı bir durumdan bahsedilemeyeceği için önermenin bu şekilde döndürülmesi durumunda önerme doğruluk değerini koruyamayacaktır.

İbn Sînâ *el-İşârât*'ta mutlak tümel olumsuz önermenin mutlak tümel olumsuz olarak döndürüleceğine dair antik filozoflardan gelen kanıtı ele alarak bu kanıtı doğru bulmaz. Buna göre, “Hiçbir C, B değildir” önermesinin doğru kabul edilmesiyle “Hiçbir B, C değildir” ifadesinin de doğru olması gerekir. Ters

⁶ İbn Sînâ'nın mutlak önermeyi nasıl anladığına ilişkin Tony Street şunları kaydeder: “Bütün insanlar uyuyandır” başka bir ifade ile mutlak a-önermesi “en az bir defa” anlamını içerir. Dolayısıyla “Bütün Fransız erkekleri şarap içer” önermesi doğal olarak onların sürekli şarap içtikleri anlamına gelmez. Fakat bu durum (şarap içmek), onların hayatında en az bir defa vuku bulmuş demektir. Bunun aksine modalitesiz e-önerme devamlılığı gösterecek şekilde ele alınır: “Hiçbir Yeşilaycı şarap içmez.” Bu önerme hiçbir Yeşilaycının asla şarap içmediği anlamına gelmektedir. İbn Sînâ adet olduğu üzere e-önermenin anlamını sürekli olarak almakta, fakat mantıksal amaçları için bu önermenin, a-önermeyle aynı zamansallığı barındıracak şekilde alınmasını şart koşmaktadır” (Street, 214: 50-51).

durumda bunun çelişği olan “Bazı B’ler C’dir” ifadesi doğru olacaktır. Söz gelimi bu “bazı” belirli bir şey olarak farzedilsin ve o D olsun. Bu durumda D’nin kendisi bizzat birlikte hem C hem de B olur. Şu halde “B, C’dir” ve “C, B’dir” demiş olunmaktadır. Hâlbuki en başta Hiçbir B’nin C olmadığı kabul edildiği için bu imkânsızdır (İbn Sînâ, 2005: 45-46; 1964: 75-76,82; 2013: 32). İbn Sînâ’nın naklettiği bu kanıt daha önce Afrodiasiaslı İskender (ö: yk. 200)’in mutlak tümel olumsuz mutlak tümel olumsuz olarak döndürülebileceğine dair ileri sürdüğü aynı şekilde İbn Rüşd’ün kullandığı klasik kanıttır.⁷

İbn Sînâ’ya göre bu ispatlama, hulfi yöntemle elde edilen ektesiz/varsayma şeklinde bir ispatlamadır ve ektesiz tarzın mutlak tümel olumsuz önermenin döndürmesi için kullanılması doğru değildir (İbn Sînâ, 1964: 77; Kuşlu, 2014: 162-63). İbn Rüşd’ün de işaret ettiği gibi, Fârâbî (871-950)’de İskender’in bu kanıtını kabul ettiği için İbn Sînâ tarafından eleştirilir. Ancak İbn Sînâ Aristoteles’in mutlak tümel olumsuz döndürme hakkındaki görüşünü kurtarmak için “Hiçbir C, C oldukça B değildir” önermesini “Hiçbir B, B oldukça C değildir” şeklinde mutlak önermeyi örfî önermeye çevirmektedir. Buna göre mutlak önerme vasfı olarak alındığında döndürülebilir duruma gelmektedir (Kuşlu, 2014: 168).

İbn Rüşd mutlak tümel olumsuz önermenin döndürmesine dair *Kitâbu’l-Kıyâs*’ta söz konusu A. İskender’in kanıtını kabul edip delil olarak zikretmenin dışında *Resâilü’l-Felsefiyye*’de tümel olumsuz önermenin kendisine döndürmesini, bilfiil ve bilkuve bağlamında, İbn Sînâ’nın görüşlerine karşı, ayrıntıya girmeden kısa bir şekilde izah eder.⁸ Ona göre “Hiçbir insan (şu an bilfiil) gülen değildir” önermesi insanın bilfiil gülen olması açısından “Hiçbir gülen insan değildir” şeklinde yapılacak bir döndürme doğru sonuçlanacaktır. Ancak insanın “gülen olması” niteliğinin insana nispetle bilkuve açısından alınması durumunda yapılan

⁷ Karşılaştırmak için bkz. (İskender, 1972: 63-65; Flanennry, 1995: 16-17). Kanıtın İbn Rüşd’teki versiyonu için (İbn Rüşd, 1992 b: 145).

⁸ İbn Rüşd, birçok problemi, varlığın bizzat ve bilaraz veya bilkuve ve bilfiil kategorik ayrımlarına başvurmak suretiyle çözmeye çalışır. Esas varlığını metafiziksel düzlemde bulan bu kategorik ayrımların onun felsefesinde ve mantık sisteminde ne anlama geldiği, konuların anlaşılması bakımından önemlidir. İbn Rüşd’e göre araz bir konuda bulunmayan, somut (el-muşaru ileyh) bir şeyin mahiyetini tarif etmeyen şeyler için kullanılır. O, arazi iki kısma ayırır: Birincisi bir şeyin zatını (öz) tarif etmeyen arazlardır ki bunlar ferdî arazlar (araza-ı hâs) dır. İkinci ise bir şeyin zatını tarif eden arazlardır. Bu türden olan arazlar tümel arazlardır. Araz ismi insanların çoğunluğu tarafından kullanılan ve çabucak ortadan kalkan şeyler için de kullanılır. Bunlar cevhere ilişkin kategorilerin dokuz kısmına karşılık gelir. Zat (öz) ise mutlak olarak bir konuda olmayan ve bir konuya yüklem olmayan şey olarak tanımlanır. Zat somut şeylerin cevherini tarif etmek için kullanılır. O, zat ifadesinin “şeyin zatı (zatü’ş-şey)” şeklinde izafetle kullanıldığından ondan bir şeyin mahiyetinin anlaşılması gerektiğini söyler. İbn Rüşd’ün ele aldığı problemlerin çerçevesini belirleyen esasında “bizzat” ifadesidir. O bu ifadenin birçok anlama gelebileceğini ifade etmektedir. Ancak konumuzu ilgilendiren onun temel anlamı, bir şeyin kendisiyle tanımlandığı her şey için geçerlidir (İbn Rüşd, 2004: 13-15).

İbn Rüşd, kuvve lafzını altı farklı anlamda kullanılabileceğini ileri sürer: 1. İster doğal ister düşünsel olsun başka şeyleri harekete geçiren failer için kullanılır. Ateşin ısıtması, doktorun iyileştirmesi böyledir. 2. Hareket ettirici kuvvelerin karşıtı olarak başkasından dolayı hareket eden şeyler için de kullanılır. 3. Bazen kuvve ifadesi zatında hareket ilkesi olan şeyler için kullanılır. 4. İyi yapılan fiiller için kullanılır. 5. Fiili kolaylıkla gerçekleşen şeyler için kuvve ifadesi kullanılır. 6. Geometriciler, bir çizgiyi kare ölçerken “bu çizgi bu çizginin kuvvesidir” şeklinde de kullanırlar. Bütün bu anlamlardan felsefeciler tarafından kabul edilen “bilfiil var olmaya kendisiyle hazır ve kabul edici olunan şey” anlamındaki kullanım, bizim için önemli olan anlamdır. Bilfiil ise bir kuvveden fiile geçmiş, bilkuve düzeyde varlığı kalmamış güncel varlık kategorisidir (İbn Rüşd, 2004: 22-24).

döndürme doğru olmayacaktır (İbn Rüşd, 1983: 102). Buna göre hiçbir gülünün bilfiil insan olmaması doğru düşünülürken bilkuve açısından insan olmaması doğru kabul edilmez. Çünkü her gülün bilkuve olarak insandır. Dolayısıyla bilkuve açısından yapılacak bir döndürme İbn Rüşd'e göre yanlış sonuç verecektir. Görüldüğü gibi Aristoteles'in mutlak olumsuz önermenin döndürmesine ilişkin İbn Sînâ'nın söz konusu örnek üzerinde maddesiyle karşı çıkışına, İbn Rüşd tarafından meseleye bilfiil ve bilkuve çerçevesinde bir çözüm sunulmaktadır. Böylece İbn Sînâ'nın soruna işaret etmek suretiyle dile getirdiği örnek üzerinden bilfiil bakımından Aristoteles'in yaklaşımının doğruluğu korunurken bir anlamda da bilkuve olarak İbn Sînâ'nın yaklaşımı isabetli görülmektedir.

2. Zorunlu (Apodeictic) Önermelerde Döndürme

Zorunlu önermeler, var olması yönünden düşünüldüğünde yüklemle konuyla bağlantısı bilfiil ve süreklilik ifade eden önermelerdir. Yokluk yönünden yani imkânsızlık boyutu düşünüldüğünde ise yüklem ile konunun hiçbir zaman bir araya gelmemesi demektir. “İnsan zorunlu olarak canlıdır” ve “İnsan imkânsız olarak ölümsüzdür” gibi (İbn Rüşd, 1992 a: 117). Aristoteles ve İbn Rüşd'ün sisteminde zorunlu önermelerin döndürme durumları mutlak önermelerdeki gibi gerçekleşir. Buna göre zorunlu tümel olumsuz önerme, zorunlu tümel olumsuz, zorunlu tümel olumlu önerme zorunlu tikel olumlu ve zorunlu tikel olumlu önerme zorunlu tikel olumlu olarak döndürülür. Zorunlu tikel olumsuz ise döndürülmez.

“Hiçbir A, zorunlu olarak B değildir” zorunlu tümel olumsuz önermesi doğru kabul edildiği takdirde “Hiçbir B, zorunlu olarak A değildir” şeklinde modalitesi, niceliği ve niteliği korunarak döndürülür (Aristoteles, 1998: 15; İbn Rüşd, 1992 b: 147). Bunun böyle kabul edilmemesi durumunda nasıl bir sonuç ortaya çıkar? İbn Rüşd'e göre eğer “Hiçbir B, zorunlu olarak A değildir” önermesi doğru kabul edilmezse onun çelişkiyi doğru kabul edilmek zorunda kalınır. Onun çelişkiyi de ya zorunluluk maddesine zıt olan mümkün maddesinde tikel olumlu veya zorunluluk maddesinde tikel olumlu olacaktır. Eğer çelişkiyi zorunlu tikel olumlu düşünülürse mutlak tümel olumsuzun durumu gibi bu da imkânsız olur. Eğer “Bazı B'ler mümkün olarak A'dır” şeklinde mümkün tikel olumlu olarak düşünülürse “Bazı A'lar mümkün olarak B'dir” önermesi de doğru olacaktır. Oysa doğru kabul edilen “Hiçbir A, zorunlu olarak B değildir” önermesinden dolayı bu mümkün değildir. İbn Rüşd, muhtemel düşünülebilecek alternatif yolu mutlak olumsuz önerme gibi düşünerek açıklamaya çalışır. Buna göre mutlak önermeler mümkünlerin tabiatındandır ve mümkünler de zorunlulara zıttır. Bu durumda muhtemel olabilecek alternatif görülen yöntem, zorunlu tikel olumlu ile mümkün tikel olumlu döndürmeler yanlış sonuçlanacağından dolayı zorunlu tümel olumsuzun, zorunlu tümel olumsuz olarak döndürmesi doğrudur (İbn Rüşd, 1992 b: 147).

İbn Rüşd'ün sisteminde zorunlu tümel olumlu önerme, modalitesi korunup, ancak niceliği değiştirilerek zorunlu mutlak önermelerde olduğu gibi tikel olumlu olarak döndürülür. Aynı şekilde zorunlu tikel olumsuz önerme de zorunlu tikel önerme şeklinde döndürülür. “Bazı A’lar zorunlu olarak B’dir” önermesi “Bazı B’ler zorunlu olarak A’dır” şeklinde döndürülür. “Her A, zorunlu olarak B’dir” döndürmesi “Bazı B’ler zorunlu olarak A’dır” şeklinde döndürülür. İbn Rüşd’e göre döndürme durumunda modalitesi değiştirmek suretiyle “Bazı B’ler A’dır” zorunlulukla değil de, imkânla söylenirse bu durumda “Bazı A’lar mümkün olarak B’dir”i gerektirecektir. Bazı A’ların mümkün olarak B olduğu farz edilirse bazı B’lerin de mümkün olarak A olduğu kabul edilmek zorundadır. Oysa “Her A, zorunlu olarak B’dir” önermesi zorunlulukla alındığı için varsayılan alternatif yol mümkün değildir. Bu nedenle “Bazı B’ler zorunlu olarak A’dır” şeklinde döndürülmelidir (Aristoteles, 1998: 15; İbn Rüşd, 1992 b: 147-148).

Aristoteles’in siteminde zorunlu tümel olumlu ile zorunlu tikel olumlu önermelerin, zorunlu tikel olumlu olarak döndürüleceği şeklindeki yaklaşım, İbn Sînâ tarafından problemli görülen konulardandır. Ona göre “Her yazar, zorunlu olarak insandır” önermesi “Bazı insanlar zorunlu olarak yazardır” değil de “Bazı insanlar yazardır” şeklinde mümkünün tabiatında mutlak olarak döndürülmelidir. Böyle düşünülmemesi durumunda her mümkün başka zorunlulukları gerekli kılacaktır. Zorunlu tikel olumlu önerme için “Bazı C’ler zorunlu olarak B’dir” önermesi “Bazı C’ler zorunlu olmaksızın B’dir”i gerektirir. Dolayısıyla tikel zorunlu bir önermenin zorunlu olarak döndürülmesi zorunlulukla gerçekleşmez. Söz konusu önerme zorunlu olmayan kısmının da olacağından dolayı, “Bazı B’ler C’dir” şeklinde döndürülebilir. Bazı cisimlerin zorunlu olarak hareket eden olduğu kabul edilmesiyle bazı cisimlerin de zorunlu olmaksızın hareket ettikleri kabul edilmelidir. Dolayısıyla genel bir manayla mutlak olarak döndürülmelidir (İbn Sînâ, 1954: 97; 2013: 33; Bolay, 1994: 108).

Bu yaklaşımıyla İbn Sînâ, zorunlu tikel olumlu önermenin ileri sürülmesiyle mantıksal olarak geri kalan tikelin zorunlu olarak alınmaması gerektirdiğini ileri sürer. Böylece bazı zorunlu olan bir niceliğin bazısının da zorunsuz olması gerekir.

İbn Rüşd'ün probleme dönük çözümü veya Aristoteles sistemini savunması, mutlak tümel olumsuz önermede geliştirdiği yaklaşımın benzeri olarak, önermeleri bilfiil ve bilkuve açılardan ele alması şeklinde gerçekleşir. Ona göre “Bazı yazarlar, zorunlu olarak insandır” önermesinde görüldüğü gibi yazarlıkla nitelenen “bazı”, ister bilfiil ister bilkuve olarak alınsın o (bazı) zorunlu olarak insandır. Burada bir şeye bir şeyin zorunlu olarak yüklenmesi bir şeyin mümkün olarak nitelenmesinden dolayı değildir, ilintisel olarak düşünülmesindendir. Dolayısıyla İbn Rüşd, “Bazı yazarlar zorunlu olarak insandır” önermesinin “Bazı insanlar bilkuve bakımından zorunlu olarak yazardır” şeklinde döndürülebileceğini söyleyerek kuvve düzeyinde probleme çözüm getirmektedir.

3. Mümkün (Problematic) Önermelerde Döndürme

Mümkün/İmkân, meydana gelmesi ne varlık yönünden zorunlu ne de yokluk yönünde imkânsız olmamak demektir. Mümkün önermeler, meydana gelebilme durumları olduğu için imkânsız; buna karşın meydana gelmeme durumları olduğu için de zorunlu önermeler gibi düşünülemez. “İnsan mümkün olarak yazardır” veya “İnsan mümkün olarak yazar değildir” ve “İnsan sanatçıdır” veya “İnsan sanatçı değildir” önermelerinde olduğu gibi gerek modalitesi gerekse maddesi yönünden durumları böyle gerçekleşir. Mümkün modalitesindeki varlıklar hem olmak hem de olmamak niteliğini taşıdıkları için bilfiil gerçekleştirebilir de gerçek anlamda gelecek zamana has durumlar olarak düşünülmüştür.⁹

Mümkün tümel olumlu ile mümkün tikel olumlu önermeler mutlak ve zorunlularda geçerli olan kural gibi mümkün tikel olumlu olarak döndürülür. “Her A, mümkün olarak B’dir” ve “Bazı A’lar mümkün olarak B’dir” önermeleri “Bazı B’ler mümkün olarak A’dır” şeklinde döndürülür (Aristoteles, 1998: 15; İbn Rüşd, 1992 b: 148).

Zorunlu ve mutlakta olduğu gibi mümkün maddesinde de tikel olumsuzun döndürmesi zaten yapılamamaktadır. Tümel olumsuz önermenin mümkün maddesinde döndürmesi ise mutlak ve zorunluda olduğu gibi niceliğin ve niteliğin korunması suretiyle tümel olumsuz olarak döndürülemez. İbn Rüşd’e göre bunun sebebi bu maddede olumsuzun, gerçek olumsuz olmamasındandır. Çünkü mümkün maddesindeki olumsuz, olumlu kuvvetindedir. Bu tür önermelerde olumsuzluk harfi varlık kelimesine değil, yükleme bitiştiğinden dolayı bir anlamda önerme olumlu hale gelmiş olur. Örneğin, “Zeyd iyi olmayandır (Zeydun yuced lâ hayr)”, “Zeyd beyaz olmayandır (Zeydun lâ ebyaz)” önermeleri böyledir. Benzer şekilde olumsuzluk harfinin modaliteye değil de yükleme bitiştirmesi durumunda şu önermeler ortaya çıkar: “Bu şeyin bu şekilde olmaması mümkündür (*haza mümkünün el-la yekün fi şeyin min haza*)” gibi (İbn Rüşd, 1992 b: 148).

Mümkün tümel olumsuzu gerçek olmayan olumsuz boyutuyla ele alan İbn Rüşd’ün çözümlemesine göre, “Bütün C’ler mümkün olarak A olmayandır” önermesi “Bütün A’lar mümkün olarak C olmayandır” önermesini gerektirmez. Çünkü “Bütün A’lar mümkün olarak C’dir” mümkün tümel olumlu önermesiyle birlikte doğru olur. Bu anlamda mümkün tümel olumlu, mümkün tümel olumsuz önermeye döner. Böylece “Bütün C’ler mümkün olarak A olmayandır” önermesi, “Bütün C’ler mümkün olarak A’dır” şeklindeki kendisine tezat olan olumlu önermeyle birlikte doğru olur. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi mümkün tümel olumsuz önermenin döndürmesi yapılamamaktadır (İbn Rüşd, 1992 b: 216-217).

⁹ Mümkün modalitesinin Aristoteles ve İbn Rüşd sistemindeki anlamları için bkz. (Aristoteles, 2002: 37-39; İbn Rüşd, 1992 a: 118-119).

Görüldüğü gibi mümkün maddesinde hem tümel hem de tikel olumsuzlar döndürülemiyor. Aristoteles sisteminde problemleri görülen kısımlar tümel ve tikel olumlu önermelerin döndürülmesine ilişkindir. İbn Sînâ, *Birinci Analitikler*'de geçen her iki döndürmeye de karşı çıkar ve bunları sorunsallaştırarak bir anlamda İbn Rüşd'ün bu mevzuları özel olarak ele alıp tartışmasına sebep olur. İbn Sînâ, *Birinci Analitikler*'de mümkün tikel olumlu önermenin aynı şekilde tikel olumlu olarak döndürülmesini kabul etmez. Maddesiyle karşılık veren İbn Sînâ'ya göre "Bazı insanlar mümkün olarak yazardır" mümkün maddesindeki önerme, "Bazı yazarlar mümkün olarak insandır" değil, tersine "Bazı yazarlar zorunlu olarak insandır" şeklinde zorunluluk maddesinde döndürülebilir (İbn Rüşd, 1983: 102; İbn Sînâ, 1964: 98-99).

Aristoteles'in yaklaşımını korumak için İbn Rüşd'ün çözümü, bilfiil ve bilkuve kategorilerin yardımıyla gerçekleşir. O, bizzat ve bilaraz veya bilfiil ve bilkuve ayırma taktiğini birçok konuda olduğu gibi, mümkünlerin mümkün önerme olarak döndürülmesi gerektiği iddiasını korumak için mümkünlerin döndürülmesinde de kullanmak zorunda kalmıştır. İbn Rüşd'e göre "Bazı insanlar mümkün olarak yazardır" önermesinden "bazı insanlar", insan olmaları yani yazar olmakla nitelenebilmeleri açısından anlaşılabilir. "Bazı insanlar", yazarlık yeteneğinin yokluğundan veya eylemsel olarak yazmak kastediliyorsa fiilinden dolayı da anlaşılabilir. Her iki durumun birlikte anlaşılması da mümkündür. İbn Rüşd, burada yazarlık imkânının insan için söz konusu olması insanın mutlak olarak insan olması açısından olmadığına altının çizilmesi gerektiğini belirtir. Yani yazarlığın insan olmaklıkla bağlantısı bizzat değil, bilaraz olarak mümkündür. Çünkü eğer durum böyle olursa, yani yazarlık insanın mutlak insan olmaklığı açısından olursa yazarlık, yazar olan için bilfiil mümkün olur. Onun bilfiil yazar olması açısından mümkünün dışında denilmesi mümkün değildir. Çünkü imkân denilen durum, mümkün olan bir şey için kuvve yönünden söz konusudur. Buradan hareketle "Her insan mümkün olarak yazardır" veya "Bazı insanlar mümkün olarak yazardır" önermelerinden anlaşılan anlam, yazarlığın insan için yokluğu yönünden bir anlam ise bu durumda yazarlık yokluğundan dolayı "Bazı yazarlar mümkün olarak insandır" şeklindeki döndürme doğru olmuş olur. İbn Rüşd'e göre bu durum, ister yazarlık yeteneği kastedilerek unutkanlık yönünden isterse bilfiil yazarlık yönünden fiili olmayan yazarlık açısından olsun böyledir (İbn Rüşd, 1983: 101-2). Böylece İbn Rüşd tarafından, bizzat ve bilaraz veya bilfiil ve bilkuve ekseninde, mümkün modalitesini alan bir önermenin döndürülmesini konuya yüklem olanın konuyla bağlantısı esas alınarak Aristoteles'in yaklaşımı haklılandırılmaktadır. Bu yaklaşım bilkuve olarak temellendirilmekle birlikte bir anlamda da İbn Sînâ'nın haklılığı bilfiil olarak kabul edilmektedir. Buna göre bilfiil olarak bazı insanların yazar olması mümkün ise onun, bazı yazarların zorunlu olarak insan olması şeklindeki döndürmesi de doğru olmuş olur.

Mümkünlerin, mümkün olarak döndürülebileceği hususunda İbn Sînâ'nın karşı çıkışlarından dolayı İbn Rüşd'ün tartışma konusu yaptığı bir diğer mesele de mümkün tümel olumlu önermenin, mümkün olarak döndürülmesi gerektiğine

ilişkin ikilemeli ifadeyle çözümün oluşturulmasıdır. “Bütün insanlar mümkün olarak yazardır” önermesi, insan zihninde görünüşe göre ilk etapta “Bazı yazarlar zorunlu olarak insandır” şeklinde döndürülmelidir. Oysa Aristotelesçi sistemde esas önerme mümkün olduğu gibi önermenin döndürülmüş hali de mümkün olmalıdır. İbn Rüşd’ün probleme çözümü Fârâbî’den hareketle ikilemeli ifade yaklaşımıyla gerçekleşmektedir. İbn Rüşd, söz konusu problemi öncelikle İbn Sînâ’nın Fârâbî’ye karşı eleştirisini sunarak verir. Daha sonra kendi çözümünü Fârâbî’nin “Bütün canlılar mümkün olarak uyuyandır” ikili ifadesini geliştirmek suretiyle İbn Sînâ’ya karşı yaptığı eleştiriler üzerinden yapar.

Fârâbî mümkün tümel olumsuz bir önermenin görünürde zorunlu olarak döndürülmesi gerektiği ihtimaline karşı ikilemeli ifade yaklaşımıyla, mümkün tikel olumlu olarak döndürülebileceğini ileri sürerek bir çözüm geliştirir. Ona göre “Bütün canlılar mümkün olarak uyuyandır” önermesinin anlamı şudur: Bütün canlıların uyuyan olması bakımından uyuyan olması mümkündür. Dolayısıyla bu önerme “Bütün canlılar uyuyan olması bakımından mümkün olarak uyuyandır” şeklinde düşünülmelidir. Durum böyle düşünüldükten sonra bu önerme “Bazı uyuyanlar uyuyan olmaları bakımından mümkün olarak canlıdır” şeklinde mümkün tikel olumlu olarak döndürülebilir. Çünkü burada “canlılık” zorunlu olarak uyuyan olması yönünden değildir¹⁰ (İbn Rüşd, 1983: 102; İbn Sînâ, 1964: 209).

372

İbn Sînâ; Fârâbî’nin ikilemeyle ileri sürdüğü mümkün döndürmenin, döndürmesi yapılan asıl önermeyle aynı olmadığını, bunların farklı iki ifade olduğunu öne sürerek onun çözümünü safсата olarak değerlendirir. İbn Sînâ’ya göre ikileme ifadeli önermede dile getirilen “uyuyan olması bakımından” şartlı lafız ya yüklem ya da konunun bir parçası olarak kullanılır. Eğer yüklem bir parçası olarak alınırsa döndürme durumunda “uyuyan olması bakımından” şartlı lafız, konunun bir parçası haline gelecektir. Böylelikle “Uyuyan olması bakımından bazı uyuyanlar mümkün olarak canlıdır” şeklinde döndürülür. Ona göre söz konusu şekilde maddesi itibarıyla mümkünün mümkün olarak döndürülmesinde bir engel yoktur. Ancak bu şekilde döndürme sağlıklı bir döndürme olamaz. Çünkü şartsız olarak uyuyan, uyuyan olma şartıyla alınan uyuyandan ve uyuyan olması bakımından alınan uyuyandan farklıdır. Ayrıca şartsız uyuyana canlıya yüklemek ve daha sonra döndürmemek de mümkündür. Uyuyan, canlıya ya yüklenir ya da yüklenmez. Eğer yüklenmezse döndürülmez de eğer yüklenilirse ve bu yükleme sürekli ise döndürmenin yapılması zorunlu olur. Eğer yükleme sadece bir vakitte olursa o takdirde uyuyan canlı olmayan olur ki, bu ise imkânsızdır. İbn Sînâ’nın alternatif olarak sunduğu “uyuyan olması bakımından” şartlı lafız konunun bir parçası olması durumunda ise ona göre, ifadenin konu için olması mümkündür ve bu tarzda döndürmenin yapılmasında

¹⁰ Konuya ilişkin Fârâbî’ye ait görüşler, günümüze ulaşmış olan eserlerinde yer almamaktadır. Muhtemelen onun bu görüşleri Aristoteles’in *Birinci Analitikler*’ine yazmış olduğu, günümüze ulaşmayan şerhte yer almaktadır. Bu nedenle onun görüşleri için İbn Rüşd ve İbn Sînâ’nın kitapları kaynak olarak verilmştir.

herhangi bir problem meydana gelmez (İbn Sînâ, 1964: 209-10). Onun işaret ettiği problem, şartlı ifadenin yüklem bir parçası olarak kullanılması durumunda meydana gelir.

İbn Sînâ Fârâbî'nin ileri sürmüş olduğu çözümün doğru bir çözüm olmadığını ve bu çözümünüyle şartlı ve şartsız her iki şekilde sunulan önermenin aynı anlama gelemeyeceğini ileri sürer. Ona göre şartsız olan mutlak bir önerme iken şartlı olan mukayyet bir önermedir ve bu bakımdan her iki önermenin aynı anlamları verdiği iddiası doğru değildir (İbn Rüşd, 1983: 103; İbn Sînâ, 1964: 210).

İbn Rüşd, İbn Sînâ'nın aksine Fârâbî'nin ikilemeli yaklaşımını doğru bulmakla birlikte ikilemesiz asıl önermenin de ikileme ifadeli önermeyi içerdiğini söyleyerek onu savunur. Ona göre Fârâbî'nin ileri sürdüğü ikilemeli “Bütün canlılar uyuyan olması bakımından mümkün olarak uyuyandır” önermesi mutlak olarak doğru bir önermedir. Çünkü canlı konusu; at, eşek ya da uyuyanda bulunan başka herhangi bir özellik açısından değil yalnızca uyuyan olması açısından uyuyan olabilir. O, ileri sürmüş olduğu bu gerçekten hareketle şart ifadesinin, ister açıkça ifade edilsin ister açıkça ifade edilmesin, önermede zaten zımnen mevcut olduğunu söyler. Dolayısıyla şart ifadesinin kullanıldığı önerme ile kullanılmayan her iki önerme İbn Sînâ'nın aksine anlamsal olarak bir ve aynıdır. İbn Sînâ'nın şartlı ifadenin konu ve yüklem bir parçası olabileme ihtimali görüşüne karşı İbn Rüşd, konunun bir parçası olmasını dışta tutarak, onun yüklem bir parçası olabileceğinin açık olduğunu söyleyerek, böylece konunun bir parçası olma ihtimalinin üzerinde durmaz. Çünkü canlının bilfiil uyuyan olması açısından uyuyan olması mümkün değildir. Aksine canlı eğer uyuyan ise bilkuvve olarak sahip olduğu bir özellikten dolayıdır (İbn Rüşd, 1983: 104).

Böyle düşündükten sonra önermenin döndürmesi konumunda, bilfiil uyuyan, bilfiil uyuyan olması bakımından canlı olması mümkündür. Ancak ona, bilkuvve uyuyan zorunlu olarak canlı olması açısından, zorunlu olarak canlılık ilişebilir. Bu durumda bu önerme bilaraz zorunlu bizzat olarak ise mümkün olur. Öyleyse “Her uyuyan canlıdır” önermesinden bilkuvve uyuyan her şeyi anlarsak, önerme bizzat zorunlu olur. Ancak bu önermeden bilfiil uyuyanı anlarsak bu durumda önerme bilaraz zorunlu, bizzat olarak ise mümkün olur. Çünkü “Her canlı mümkün olarak uyuyandır” önermesi bilkuvve olarak değil, bilfiil mümkün olarak uyuyandır anlamını taşır. Eğer bu önermeden canlının bilkuvve uyumasını anlarsak önerme mümkün değil, zorunlu olur. Bu durumda İbn Rüşd'e göre mümkünün döndürmesinde bilfiil uyuyan ve zorunlunun döndürmesinde bilkuvve uyuyan anlaşılması gerekir (İbn Rüşd, 1983: 104).

İbn Rüşd, mümkün ve zorunluların döndürmesi konusunda meydana gelen karışıklığın zorunluların bizzat ve süreklilik ifade ettiğini, mümkünlerin ise var olmaya hazır bir potansiyalite olmasının bilinmemesinden kaynaklandığını düşünür. O, bu açıklamalarıyla mümkünler konusunda İbn Sînâ tarafından ileri sürülen eleştirilerin giderildiğini de düşünür (İbn Rüşd, 1983: 104).

İbn Rüşd, daha önce birçok konuda olduğu gibi Aristoteles'in yaklaşımının, bilkuvve-bilfiil ve bizzat-bilaraz kategorik ayrımları kullanmak suretiyle, doğruluklarını temellendirmeye çalışır. Mümkünlerin döndürmesinde de bu ayırma giden düşünürümüz, sonuç olarak mümkünlerin döndürmesi bilkuvve olarak düşünüldüğünde zorunlu, bilfiil olarak düşünüldüğünde ise mümkün olarak gerçekleşeceğini ileri sürer. Böylece bilfiil ve mümkün ilişkilendirilmesiyle Aristoteles ve Fârâbî'nin yaklaşımı haklılandırılmış oluyor.

Sonuç

Felsefi telifatının tamamında olduğu gibi mantık sisteminde de İbn Rüşd'ün tartışılmaz bir Aristoteles takipçisi olduğu bilinmektedir. O, çalışmamıza konu olan önermelerin döndürmesinde de sadakatle aynı takipçiliğini sergilemekte ve Aristoteles'in önermelerin döndürmesine ilişkin ileri sürmüş olduğu bütün kuralları kabul edip, bunları İbn Sînâ'ya karşı savunmaktadır.

İbn Sînâ, önermelerin döndürülmesinde Aristoteles sisteminde belirlenen mümkün tikel olumlu önerme mümkün tikel olumlu olarak, zorunlu tikel olumlu önerme zorunlu tikel olumlu olarak, mümkün tümel olumlu önerme mümkün tikel olumlu olarak ve mutlak tümel olumsuz önerme mutlak tümel olumsuz olarak döndürülür şeklindeki yaklaşımına katılmamaktadır. O, söz konusu maddelerdeki önermelerin bazılarının döndürülemeyeceğini bazılarının da döndürülmesi durumunda modalitelerinin değişmesi gerektiğini ileri sürer.

İbn Sînâ'ya göre mümkün tikel olumlu bir önermenin doğru döndürmesi, mümkün tikel olumlu olarak değil, modalitesi mümkün zorunluya dönüşmüş bir şekilde, zorunlu tikel olumlu olarak gerçekleşir. Örneğin, "Bazı insanlar mümkün olarak yazardır" önermesi Aristoteles sisteminde ileri sürüldüğü gibi "Bazı yazarlar mümkün olarak insandır" şeklinde değil de, mümkün modaliteyi zorunlu olarak değiştirip "Bazı yazarlar zorunlu olarak insandır" şeklinde döndürülür. Çünkü bazı yazarların insan olması zorunludur. Aristoteles'in sisteminde ileri sürülen zorunlu tikel olumlu önerme, zorunlu tikel olarak ve mümkün tümel olumlu, mümkün tikel olarak döndürülemez. Aynı şekilde Aristoteles tarafından belirlenen mutlak tümel olumsuz önermenin, mutlak tümel olumsuz olarak döndürüleceğine dair görüşe karşı çıkılarak, böylesi bir döndürmenin yanlışlığı ileri sürülür.

Genelde mantık sisteminde, özelde çalışmamızın konusu olan önermelerin döndürmesinde Aristoteles'e katılmamak suretiyle İbn Sînâ'nın sorunsallaştırdığı noktalar, İbn Rüşd'ün tartışma gündemini belirlemiştir. Onun Aristoteles ile kendisi arasında geçen zaman diliminde problemleri görüp tartıştığı ve bu nedenle müstakil makaleler ayırdığı konuların odağında İbn Sina yer almıştır.

Önermelerin döndürülmesi konusunda da İbn Rüşd'ün Aristoteles savunması ve İbn Sînâ eleştirisi veya problemin çözümüne dönük yöntemi/taktiği, çokça zikredilen varlığın, metafiziksel temel kategorilerinden bizzat ve bilaraz veya bilkuvve ve bilfiil ayrımlarına başvurmak suretiyle gelişir. Bu kategorik

ayırımlar yardımıyla veya yöntemiyle İbn Rüşd tarafından Aristoteles'in yaklaşımı kurtarılmaya çalışılmaktadır.

Kaynakça

- Aristoteles. (1998). *Birinci Çözümlemeler* (Ali Houshiary, Çev.). Ankara: Dost.
- Aristoteles. (2002). *Yorum Üzerine* (Saffet Babür, Çev.). Ankara: İmge.
- Bolay, N. (1994). *İbn Sînâ Mantığında Önergeler*. İstanbul: MEB.
- Cevdet, P. A. (1998). *Mi'yâr-ı Sedât*. sad. Hasan Tahsin Feyizli. Ankara: Fecr.
- Cürcânî, S. Ş. (2009). *et-Tarifât*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Çapak, İ. (2012). *Anahatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Emiroğlu, İ. (2007). *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis.
- Fârâbî. (1986). *“Kitâbu'l-Kıyâs”, el-Mantık 'inde'l-Fârâbî*. tahk. Rafik Acem. Beyrut: Daru'l-Meşrik.
- Fârâbî. (2008). *Kitâbu'l-elfâzu'l-müsta'mele fi'l-mantık*. tahk. Muhsin Mehdi. Beyrut: Daru'l-Meşrik.
- Fârâbî. (1990). *Peri Hermeneias* (Kitâbu'l-İbâre). nşr. Mübahat Türkel-Küyel. Ankara: AKM.
- Flannery, K. L. (1995). *Ways into the Logic of Alexander of Aphrodisias*. New York: E. J. Brill.
- Gıhamy, G. (2002). *Encyclopedia of İbn Rushd's-Averroes-Terminology*. Beyrut: Librairie du Liban.
- İbn Haldun. (1991). *Mukaddime* (Süleyman Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergâh.
- İbn Rüşd. (2004). *Metafizik Şerhi* (Telhisu mâ ba'de't-Tabiâ) (Muhittin Macit, Çev.). İstanbul: Litera.
- İbn Rüşd. (1983). *Resâilü'l-Felsefiyye: Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaladdin Alevî, Fas: Daru'l-Beyda.
- İbn Rüşd. (1992a). *Telhisü Mantiku Aristo, Kitâbu'l-İbâre*. tahk. Cerar Cehami, Daru'l- Beyrut: Fikru'l-Lübnani.
- İbn Rüşd. (1992b). *Telhisu Mantiku Aristo, Kitâbu'l-Kıyâs*. tahk. Cerard Cehami, Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Lübnani.
- İbn Sînâ. (2005). *İşaretler ve Tembihler* (Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli, Çev.). İstanbul: Litera.
- İbn Sînâ. (1964). *Kitâbu'ş-Şifâ: el-Kıyâs*. tahk. Said Zayed ve İbrahim Medkur, Kahire.
- İbn Sînâ. (2013). *En-Necât* (Kübra Şenel, Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- İskender, A. (1972). *“fi in'ikâsi'l-mukaddemat” Şuruh 'alâ'l-Aristo Mefkudetün fi'l-Yunaniyetti* (Ebi Osman Dimeşki, Çev.). tahk. Abdurrahman Bedevi. Beyrut: Dar'l-Meşrik.
- İzmirli, İ. H. (1330). *Felsefe Dersleri*. İstanbul: Hukuk Matbaası.
- Kuşlu, H. (2014). *Nasiruddîn Tusî'de Önergeler Mantığı*. Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Öner, N. (2009). *Klasik Mantık*. Ankara: Vadi.

Street, T. (2014). *İslam Mantık Tarihi* (Harun Kuşlu, Çev.). İstanbul: Klasik.
Şemeri, C. (2000). *En-Nakdu'l-Mantıki li-İbn Rüşd*. Bağdat: Beytu'l-Hikme.